

VYBRANÉ SYNTAKTICKÉ PROSTŘEDKY V MLUVENÉM PROJEVU STUDENTŮ ČESKÉHO JAZYKA A LITERATURY

Kateřina HURTÍKOVÁ

Abstrakt:

Příspěvek se věnuje zkoumání oblasti komunikace a s ní spojené problematiky. Charakterizuje komunikaci jako takovou a popisuje znaky srozumitelného projevu a možné příčiny nedorozumění. Dále se zaměřuje na vybrané syntaktické prostředky mluveného projevu studentů českého jazyka a literatury a popisuje roli učitele (a také budoucích učitelů) jako komunikačního vzoru žáků.

Klíčová slova:

Komunikace, mluvený projev, srozumitelnost, nedorozumění, syntaktické modifikace, průzkum, učitel.

Úvod

Komunikace je každodenní součástí života každého z nás. Po stanovení zásad komunikace se zaměříme na možné příčiny nedorozumění. Důležitou úlohu ve srozumitelném projevu hrají i syntaktické prostředky řeči. Na základě průzkumu provedeného mezi studenty českého jazyka a literatury jsme zjistili frekvenci užívání vybraných syntaktických modifikací. V poslední kapitole se věnujeme vlivu okolí na komunikaci žáků na základních školách a roli učitele jako komunikačního vzoru.

Komunikace a porozumění

Komunikace může být definována jako dorozumívání obecně. Akademický slovník cizích slov (2001) uvádí, že komunikace je „přenos nejrozličnějších informačních obsahů v rámci různých komunikačních systémů za použití různých komunikačních médií, zejm. prostřednictvím jazyka, sdělování.“ Komunikace se rozděluje do třech typů: verbální, neverbální a elektronická. (Komunikace, www.wikipedia.cz) Různí autoři prezentují odlišné druhy dělení způsobů komunikace.

V našem příspěvku se zaměříme na mluvený projev. Mluvené projevy dělíme na dvě základní skupiny, a to projevy připravené (proslovy, většinou veřejné, jejichž provedením se zabývá oblast rétoriky) a nepřipravené (každodenní, všední komunikace, někdy označována jako nespisovný mluvený projev). (Nespisovný mluvený projev, www.wikipedia.cz) Mluvené projevy bývají velmi úzce spjaty se situací, v níž probíhají; jsou situačně zakotvené. (Krobotová, 2004) Často se jedná o dialogy, které se řídí pravidly dialogu či zásadami komunikace jako takovými.

Mnoho lingvistů a vědeckých odborníků se zabývá otázkou definování zásad komunikace. Velmi často se vymezují zásady charakterizující specifickou oblast lidské činnosti, např. zásady komunikace učitele se žáky, lékaře s pacientem, v oblasti managementu, práva atd.

Autoři Belz a Siegrist (2001) vymezují tři obecná pravidla pro komunikaci:

1. nikdy nelze nekomunikovat,
2. každá komunikace má obsahový a vztahový aspekt,

3. každá komunikace podléhá interpretaci účastníků komunikace.

Při bližším pohledu na uvedené zásady zjistíme, že se jedná o obecné výroky, které jsou ale v každé situaci pravdivé. Na základě předchozího členění komunikace můžeme potvrdit, že člověk komunikuje v každém okamžiku svého života, jde o soustavnou činnost. Za druhé, každé vyjádření má obsah i formu – sdělujeme konkrétní informaci, která je určena pro konkrétního příjemce v konkrétní situaci. Obsah promluvy je většinou sdělován verbálně, zatímco vztah mezi účastníky komunikace či vztah ke komunikovanému obsahu se vyjadřuje nejčastěji neverbální komunikací. Nakonec musí být každé sdělení interpretováno – každý příjemce musí rozluštit obsah vyjádření ve chvíli, kdy jej přijímá, musí porozumět sdělovanému. Právě v této fázi komunikace, tj. přijímání a dešifrování sdělení dochází mnohdy k nedorozumění, protože posluchač může chybně interpretovat obsah vyjádření, příp. její formu a vztah mluvčího k posluchači.

Úspěšný mluvčí potřebuje co nejlépe zvládnout všechny typy porozumění (viz oblast *comprehensions skills*¹). Nezbytnou součástí porozumění mluvenému slovu je být dobrým a přemýšlivým posluchačem. Je potřeba získávat znalosti, což je možné čtením – není důležité jen umět rozkódovat a přečíst text, ale také mu rozumět, přemýšlet o něm a umět poznatky použít v dalším životě. Dále je důležité ovládnutí technik psaní, abychom publikum přiměli přemýšlet, příp. dokázali ovlivnit a usměrnit jejich názory. Porozumění provedení mluveného je propojeno s ostatními jazykovými dovednostmi.

Už na základní škole se člověk dostane do situace, kdy většina komunikace s okolím probíhá pomocí mluvení či naslouchání. Přestože se v dnešní době věnuje hodně pozornosti oblasti čtení s porozuměním, neměli bychom zapomínat ani na ostatní jazykové dovednosti. Dá se říci, že není možné učit se jednotlivé dovednosti samostatně, protože jsou spolu velmi úzce provázány.²

F. Schulz von Thun (2005) definuje čtyři základní znaky srozumitelnosti sdělení z hlediska lingvistického, a to jednoduchost, členění a uspořádanost, stručnost a jasnost a podnětnost. Obecně řečeno, nejdůležitějším rysem srozumitelné komunikace je vzájemný respekt mluvčího a posluchače. Mluvčí by se měl vyjadřovat jasně a stručně, v jednoduchém jazyce, kterému bude posluchač rozumět. Je tedy nezbytné, aby mluvčí přizpůsobil jazyk svého projevu věku, vzdělání, zaměření a zájmům posluchačů. Projev musí být přehledný, tedy mít jasnou strukturu a být vhodně členěný. Posledním, avšak velmi důležitým úkolem mluvčího je zaujmout posluchače; sdělení musí být podnětné a mělo by přimět posluchače k zamyšlení, příp. podnítit k otázkám na mluvčího.

Na základě těchto čtyř předpokladů můžeme říci, že primárními důvody nedorozumění v českém jazyce jsou slovní zásoba účastníků komunikace a výstavba jejich projevu. Co do lexika mohou nedorozumění způsobit dialektické či sociolektické výrazy, v oblasti výstavby projevu jsou pak hlavními překážkami úspěšné komunikace některé syntaktické prostředky spojené s uspořádáním slov ve větě či se stavbou souvětí. Podle Krobotové (2004) je základním rysem mluveného projevu posouvání jádra výpovědi, což vede k zvýraznění aktuálního členění větného, tříštění komunikátu, dodatečnému přičleňování částí výpovědi, užívání kontaktních prostředků a vsuvek aj.

¹ Termín *comprehension skills* označuje v angličtině schopnost porozumění v rámci jazykových dovedností, tj. čtení, psaní, poslechu a mluvení. Např. *reading comprehension* je možné považovat za obdobu české *čtenářské gramotnosti*. (Reading comprehension, www.en.wikipedia.org, Procházková, www.rvp.cz) Na základě didaktik cizích jazyků, např. anglického, je možné tyto dovednosti ve všech oblastech jazyka představit také uživatelům češtiny.

² Nejčastěji se uvádí dělení jazykových dovedností podle hledisek: produktivní (mluvení, psaní) a receptivní (poslech, čtení), dále orální (mluvení, poslech) a grafické (psaní, čtení).

Důležitou roli při sdělování však zastává také neverbální komunikace (gestika, mimika atd.), která může zásadním způsobem ovlivnit míru porozumění posluchače.

Vliv syntaktických prostředků jazyka na mluvený projev studentů českého jazyka a literatury

Některé syntaktické prostředky tedy svou povahou mohou podpořit porozumění obsahu mluvené řeči v dané situaci, jejich nevhodné použití však může způsobit nedorozumění. Z tohoto důvodu jsme se zaměřili na užití výpovědních modifikací ve výpovědích a jejich vliv na porozumění komunikátu.

Grepl a Karlík (1998) vymezují základní kategorie syntaktických modifikací výpovědi, kterými jsou elipsa, substituce vedlejší věty, parcelace, předsouvání, osamostatňování vedlejších vět, kontrakce souvětých konstrukcí a opakování výrazů. Rozhodli jsme se využít některé z těchto kategorií, jež mohou být rovněž přínosné pro procvičování učební látky skladby na vysoké škole, příp. v elementární formě na škole základní. Proto jsme z výpovědních modifikací vybrali ty, které souvisí převážně s transformací souvětí na větu jednoduchou. Dále jsme na základě zkušeností zařadili další syntaktické prostředky, které jsou charakteristické pro mluvený projev, jako např. oslovení či změněný pořádek slov.

Celkově jsme tedy zpracovávali sedm skupin syntaktických prostředků řeči, kterými jsou: situační elipsa, infinitiv nahrazující vedlejší větu, jmenný výraz jako substituce vedlejší věty, osamostatnělá vedlejší věta³, oslovení a kontaktní částice, vsuvka a změněný pořádek slov (jako prvek aktuálního členění výpovědi). Soustředili jsme se na zkoumání frekvence a způsobu užití uvedených syntaktických prostředků.

Průzkum byl proveden u studentů českého jazyka a literatury Pedagogické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci. Studenti již absolvovali semináře zaměřené na výuku syntaktické problematiky a orientovali se jak v názvosloví, tak v praktických úlohách. Průzkum proběhl formou dotazníku, zejména z časových důvodů. Vzorek odpovídá průzkumu – celkově jsme vyhodnotili 18 správně vyplněných dotazníků, z toho 15 respondentů bylo ženského pohlaví, 3 mužského. Odpovědi byly získány v květnu 2010.

Studenti v dotaznících odpovídali na otázku, jak často dané výpovědní modifikace používají. Dále uváděli vlastní příklady užití výpovědních modifikací – na odpovědích bylo možné zkontrolovat, jestli studenti skutečně reagují na dotazovanou problematiku. Dotazníky s chybnými příklady byly vyřazeny. Přestože podobnou sebereflexi nelze považovat za zcela objektivní, vzhledem k nabytým vědomostem a uvádění příkladů, které eliminovaly možnost chybného zařazení jevu, je určitá míra pravdivosti výsledků zaručena.

Získané informace je možné shrnout do následující tabulky.

³ *Osamostatnělá věta vedlejší* v našem zkoumání definujeme jako kondenzované větné celky, v nichž bylo souvětí zkráceno na větu jednoduchou a které začínají spojkovým výrazem charakteristickým pro vedlejší větu. Grepl a Karlík (1998) tento typ vět člení do dvou skupin, a to na osamostatňování vedlejších vět (*Ne že bych mu záviděl.*) a kontrakce souvětých konstrukcí (*Když tak zavolám. Štěstí, že máš deštník.*); také tyto kategorie jsou dále členěny, což není pro náš průzkum zásadní.

Frekvence užití:	Často	Někdy	Nikdy
Syntaktické prostředky:			
Elipsa (situační)	3	11	4
Infinitiv (nahrazující vedlejší větu)	2	7	9
Jmenný výraz (jako substituce vedlejší věty)	4	12	2
Osamostatnělá věta vedlejší	7	11	0
Oslovení, kontaktové částice	14	4	0
Vsuvka	7	9	2
Změněný pořádek slov	3	9	6
Celkem:	40	63	23
Celkem (v procentech):	31,7 %	50 %	18,3 %

Tabulka č. 1: Frekvence užití vybraných syntaktických prostředků studenty ČJL

Nejčastěji používaným syntaktickým prostředkem mluveného projevu je podle studentů oslovení či použití kontaktové částice, což se předpokládalo už před uskutečněním průzkumu. Všichni respondenti uvedli, že oslovení nebo kontaktové částice používají, 14 (77,8 %) z nich často. Všichni dotazovaní studenti dále uvedli, že používají některou formu osamostatněných vedlejších vět – 7 (38,9 %) z respondentů často, 11 (61,1 %) někdy.

Podle frekvence užití můžeme další syntaktické modifikace seřadit v následujícím sledu: vsuvka (kterou v mluveném projevu užívá 88,9 % studentů), jmenný výraz jako substituce vedlejší věty (také 88,9 % studentů), elipsa (77,8 % respondentů), změněný pořádek slov (66,7 %) a infinitiv nahrazující vedlejší větu (pouze 50 % studentů).

Syntaktické prostředky s největší četností v kategorii užívání „často“ jsou oslovení a kontaktové částice, osamostatnělé vedlejší věty a vsuvky. V kategorii užití „někdy“ se nejčastěji vyskytují jmenné výrazy substituující vedlejší věty, dále osamostatnělé vedlejší věty a elipsy. Pouze v jednom případě se tyto kategorie překrývají, a to u osamostatněných vět – je tedy možné říci, že výskyt v jedné kategorii většinou omezuje vyšší četnost v kategorii druhé.

Výpovědní modifikací, u níž respondenti uváděli nejvyšší míru „neužívání“ v mluveném projevu, je infinitiv nahrazující vedlejší větu. Studenti v 9 případech uvedli, že jej neužívají nikdy; jde o polovinu respondentů. Zajímavé je v tomto kontextu porovnání s výsledky kategorie jmenného výrazu jako substituce vedlejší věty, kterou respondenti podle svého uvážení užívají častěji (srovnejme 50% míru užití infinitivu a téměř 90% frekvenci používání jmenného výrazu). Jedná se přitom o syntaktické prostředky, které zastávají téměř shodnou úlohu při kondenzaci souvětí.

Dále 2 respondenti uvedli „neužívání“ infinitivu a jmenného výrazu zároveň – znamenalo by to, že tito studenti mluví převážně v souvětích celcích či holých větách. V tomto případě se musíme zamyslet nad relevancí odpovědi studentů. Je zřejmé, že některé syntaktické prostředky, jako např. oslovení, je jednodušší zaznamenat a uvědomovat si při komunikaci než jiné, jako substituce vedlejších vět či elipsu.

Co se týká rovnoměrnosti rozložení frekvence používání syntaktického prostředku, je vhodné povšimnout si syntaktického prostředku změny pořádku slov ve výpovědi. V tomto případě 12 studentů odpovědělo, že danou syntaktickou modifikaci používá, kdežto

6 studentů ji neužívá. Vzhledem k ostatním modifikacím jde o nejrovnoměrnější rozložení (dvě třetiny pro kategorie „často“ a „někdy“ proti jedné třetině kategorie „nikdy“).

Na závěr dotazníku měli studenti odpovědět na otázku, jestli si užívání zmíněných syntaktických prostředků při mluveném projevu uvědomují. Dvě třetiny studentů odpověděly, že si použití jednotlivých modifikací při hovoru neuvědomují. Tento výsledek však lze očekávat – není reálně možné si v každém okamžiku promluvy uvědomovat všechny její jazykové aspekty. Respondenti však prokázali znalosti během výuky seminářů, dále bylo jejich porozumění ověřeno na příkladech, které v dotazníku uváděli, proto se domníváme, že výsledky průzkumu jsou věrohodné.

Na základě údajů získaných v průzkumu můžeme prohlásit, že studenti celkově použijí některý ze stanovených syntaktických prostředků řeči v 80 % výpovědí, které pronesou. Jelikož jde o velmi frekventovaný jev, je bezpochyby dobré, aby studenti, potažmo všichni uživatelé jazyka, znali pravidla pro tvoření syntaktických modifikací řeči (jak lexikální, tak gramatická) a dokázali výpověď obsahující tyto modifikace správně rozkódovat, tedy porozumět jí.

Učitelé jako komunikační vzory žáků na základní škole

Mluvený projev učitelů je ve velké míře připravený jen z části či nepřipravený vůbec. Z tohoto důvodu je nezbytné, aby se učitel také orientoval v rétorice, uměl zaujmout a zároveň udržel kázeň. V řeči učitele, jako každého jiného člověka, se také často objevují syntaktické prostředky charakteristické pro mluvený projev, kterými učitel zdůrazňuje předávanou informaci (změna pořádku slov, situační elipsa), zhušťuje sdělovanou informaci (infinitiv a jmenný výraz jako substituce vedlejší věty, osamostatnělá vedlejší věta), přidávají dodatečné informace ke sdělovanému (vsuvka) či oslovují žáka, příp. svého kolegu nebo rodiče (oslovení, použití kontaktních částic).

Učitel musí užívat těchto syntaktických modifikací vědomě a vhodně vzhledem ke komunikační situaci a záměru. Měl by si vždy také ověřit, jestli žáci plně rozumí významu jeho sdělení (např. při instruování vypracování cvičení, při zadávání testu aj.). V neposlední řadě musí vzít na vědomí, že žáci si dříve nebo později osvojí některé obraty, které používá, a začnou je zapojovat do vlastní komunikace.

Učitel však není jediným komunikačním vzorem. Podle Šebesty (2005) je komunikativní vývoj ovlivňován čtyřmi základními vlivy, kterými jsou rodina, škola, skupina vrstevníků a mediální komunikace. Učitelé, zároveň s rodiči, by se v tomto kontextu měli stát primárními komunikativními vzory, přestože ne vždy je to jednoduché. Žáci se ve svém okolí setkávají s jazykem nevhodným a nespisovným, je tedy na učitelích snažit se udržet jazykovou kulturu vyjadřování svých žáků.

Vzhledem k vlivu médií, příp. i některých vrstevnických skupin, je žádoucí, aby učitel využil všech dostupných prostředků k jazykové kultivaci svých žáků. V dnešní době je velmi snadné využít nabízených možností a technického zázemí, aby pedagog obohatil slovní zásobu svých žáků, procvičil s nimi pravopis nebo aby vyzkoušel některé netradiční přístupy k výuce. Pedagog si může vytvářet vlastní cvičení, spolupracovat s kolegy, využívat materiálů dostupných na internetu či využít nabídek školení. Čím zajímavější učivo bude pro žáky, tím jednodušeji a ve větší šíři se u nich budou rozvíjet jednotlivé klíčové kompetence.

Velmi důležité je uvědomit si, že všechny své vědomosti a dovednosti učitel nezíská nastoupením do profese učitele. Je nezbytné, aby se na tuto roli připravoval dopředu, již během svého vzdělávání na vysoké škole. Proto musíme věnovat pozornost učitelům i před začátkem jejich kariéry. Není možné, aby se mladí učitelé ztotožňovali s komunikačními

standardy svých vrstevníků a tento typ komunikace pak prezentovali při výuce. To je důvod, proč by studenti učitelství, zejména učitelství českého jazyka a literatury, měli věnovat čas a úsilí nejen svému jazykovému projevu (mluvenému i písemnému), ale také dostupným výukovým materiálům, které mohou být přínosné jak pro ně během studia, tak při nástupu do zaměstnání.

Komunikativní kompetence je u žáků na základní škole rozvíjena primárně ve vzdělávacím oboru Český jazyk a literatura⁴. Přestože by se úlohy rozvíjející komunikativní schopnosti a dovednosti žáků měly vyskytovat ve všech složkách předmětu, často jim bývá věnován prostor pouze v předmětu téhož názvu, tj. v Komunikační a slohové výchově. Věříme, že s vhodnými podpůrnými prostředky učitelé velmi rádi uplatní některé z netradičních postupů ve svých hodinách. Z tohoto důvodu také vznikl projekt s názvem Podpora výuky komunikační výchovy na školách⁵, který pedagogům nabízí soubor textů a cvičení, které lze uplatnit ve všech složkách vzdělávacího oboru Český jazyk a literatura a které mají návaznost na další vzdělávací oblasti a průřezová témata.

Závěr

Komunikace je nedílnou součástí života každého člověka. Pro učitele i studenty učitelství je základním prvkem spojeným s komunikací porozumění, a to především v mluveném projevu. Typickým znakem mluveného projevu mohou být některé syntaktické modifikace výpovědi. Při průzkumu provedeném mezi studenty českého jazyka a literatury bylo zjištěno, že 80 % výpovědí tyto modifikace obsahuje. Vedle lexikálních zvláštností mohou být tyto syntaktické prostředky řeči překážkou či facilitátorem komunikace, podle jejich užití a podle schopnosti posluchače porozumět výpovědi. Je důležité, aby učitelé (i budoucí učitelé) tyto výpovědní modifikace znali, dokázali je používat v řeči a rozuměli jim. Tuto znalost pak mají předávat a rozvíjet u žáků základní školy tak, aby se z nich staly osoby úspěšné nejen na poli vědomostním, ale také v oblasti komunikace.

Literatura:

BELZ, H., SIEGRIST, M. *Klíčové kompetence a jejich rozvíjení. Východiska, metody, cvičení a hry*. Praha: Portál, 2001. I

GREPL, M., KARLÍK, P. *Skladba češtiny*. Olomouc: Votobia, 1998.

KROBOTOVÁ, M. *Úvod do české stylistiky*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2004.

Nespisovný mluvený projev. Dostupné na URL:

<http://cs.wikipedia.org/wiki/Nespisovny%C3%BD_mluven%C3%BD_projev> [cit. 2010-09-25].

PROCHÁZKOVÁ, I. Co je čtenářská gramotnost, proč a jak ji rozvíjet? Metodický portál RVP, 2006. Dostupné na URL: <<http://clanky.rvp.cz/clanek/o/z/446/CO-JE-CTENARSKA-GRAMOTNOST-PROC-A-JAK-JI-ROZVIJET.html/>> [cit. 2010-09-24].

Reading comprehension. Dostupné na URL:

<http://en.wikipedia.org/wiki/Reading_comprehension> [cit. 2010-09-25].

⁴ Více v *Rámcovém vzdělávacím programu pro základní vzdělávání* (Praha: VUP, 2007).

⁵ *Podpora výuky komunikační výchovy na školách*. Projekt IGA číslo PdF_2010_046. Vnitřní projekt UP v rámci Studentské grantové soutěže Univerzity Palackého v Olomouci. Hlavní řešitelka: Mgr. Kateřina Hurtíková. Spoluřešitelé: doc. PhDr. Marie Zouharová, Ph.D., Mgr. Jana Kusá, Mgr. Vendula Mikulíková. Pilotní prezentace projektu v říjnu 2010 na WWW: www.komunikacnivychova.ic.cz.

SCHULZ VON THUN, F. *Jak spolu komunikujeme? Překonávání nesnází při dorozumívání.* Praha: Grada Publishing, 2005.

ŠEBESTA, K. *Od jazyka ke komunikaci: didaktika českého jazyka a komunikační výchova.* Praha: Karolinum, 2005.

Tento příspěvek vznikl v rámci projektu IGA číslo PdF_2010_046 Podpora výuky komunikační výchovy na školách.

CHOSEN SYNTACTIC MEANS IN SPOKEN UTTERANCE OF CZECH LANGUAGE AND LITERATURE STUDENTS

Summary:

The entry deals with the topic of communication. We focus on spoken utterance, especially unprepared speech. After defining general rules of communication we pay attention to issue of misunderstanding – we describe probable causes and further consequences, mostly from the syntactic point of view. In the next part we deal with the research done among Czech language and literature students to find out the frequency of syntactic modifications usage in unprepared speech. The results confirmed some of supposed predictions, e.g. using addressing and communicative particles as the most common feature. On basis of these findings we verbalized the last part of the entry. This focuses on the role of a teacher as one of the communicative models for pupils and their utterances (in addition to family, friends and media influences). We believe that these rules of teachers' communication apply to future teachers (pedagogy students) as well therefore it is necessary for them to prepare for the role.

Key words:

Communication, spoken utterance, comprehension, misunderstanding, syntactic modifications, teacher.

Kontaktní adresa:

Mgr. Kateřina Hurtíková

Katedra českého jazyka a literatury, Pedagogická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci, Žižkovo náměstí 5, 771 40 Olomouc

E-mail: KaterinaHurtikova@seznam.cz

Tel.: 585 635 605